

РЕЦЕНЗІЯ

доктора економічних наук, професора

Каличевої Наталії Євгеніївни

на дисертаційну роботу Бела Олександра Олександровича

на тему «Розвиток соціальної відповідальності вітчизняного бізнесу в умовах трансформації соціально-економічних систем, війни та післявоєнної відбудови», представлену на здобуття ступеня доктора філософії в галузі знань 05 - Соціальні та поведінкові науки за спеціальністю 051 «Економіка»

Актуальність обраної теми дослідження та її зв'язок з науковими програмами, планами, темами

Повномасштабна війна та завдання післявоєнної відбудови докорінно змінили умови функціонування вітчизняного бізнесу і водночас висунули нові вимоги до його соціальної відповідальності. Традиційні моделі соціальної відповідальності бізнесу, сформовані для умов відносно стабільного соціально-економічного середовища, виявились недостатньо адаптованими до реалій воєнного стану, коли на перший план виходять збереження робочих місць, безпека персоналу, підтримка обороноздатності держави та згуртованість суспільства. Водночас перспектива післявоєнного відновлення економіки вимагає від бізнесу переходу від фрагментарних, здебільшого репутаційних практик соціальної відповідальності до системної інтеграції відповідальної поведінки у стратегію розвитку, бізнес-модель та організаційну культуру підприємств.

Особливої актуальності це набуває для сектору малого та середнього бізнесу України, який в умовах війни відіграє визначальну роль у забезпеченні економічної стійкості держави, однак часто не має ані методичного, ані інституційного підґрунтя для системного впровадження культури доброчесності, морального лідерства та практик соціальної відповідальності. Недостатня розробленість теоретико-методологічних засад, необхідність адаптації міжнародних розробок щодо соціально відповідального бізнесу до умов трансформації соціально-економічних систем, війни та післявоєнної відбудови, а також потреба у формуванні цілісної парадигми узгодженої відповідальності держави, бізнесу і суспільства зумовлюють актуальність теми дисертаційного дослідження Бела О. О. та своєчасність отриманих наукових результатів.

Отже, тема дисертаційної роботи Бела О. О. є актуальною, а отримані результати мають важливе теоретичне та практичне значення для підвищення рівня соціальної відповідальності вітчизняного бізнесу, формування культури доброчесності та розвитку відповідальної поведінки підприємств в умовах війни та повоєнної відбудови.

Зв'язок теми дослідження з науковими програмами, планами, темами

Дисертація виконувалася з урахуванням основних положень Цілей сталого розвитку України на період до 2030 року (Указ Президента України від 30 вересня 2019 р. № 722/2019), Концепції реалізації державної політики у сфері сприяння розвитку соціально відповідального бізнесу в Україні на період

до 2030 року (розпорядження КМУ від 24 січня 2020 р. № 66-р), Стратегії відновлення, сталого розвитку та цифрової трансформації малого і середнього підприємництва на період до 2027 року (розпорядження КМУ від 30 серпня 2024 р. № 821-р), Стратегії запровадження підприємствами звітності із сталого розвитку (розпорядження КМУ від 18 жовтня 2024 р. № 1015-р), Національної стратегії зі створення безбар'єрного простору в Україні до 2030 року (розпорядження КМУ від 14 квітня 2021 р. № 366-р) та Угоди про участь України у напрямі «Зайнятість та соціальні інновації» (EaSI) Європейського соціального фонду Плюс (ратифікована Законом України від 26 лютого 2026 р. № 4804-IX).

Ступінь обґрунтованості та достовірності наукових положень, висновків і рекомендацій

Дисертаційна робота Бела О. О. є завершеним самостійним науковим дослідженням, що вирізняється логічною побудовою, послідовністю викладу та належною науковою культурою. Теоретичний базис роботи спирається на аналіз праць класиків теорії корпоративної соціальної відповідальності, сучасних міжнародних досліджень щодо мотивації відповідальної поведінки бізнесу, впливу відповідальної діяльності на результати діяльності підприємств, а також сучасних нормативних документів у відповідному предметному полі, що загалом забезпечує достатній рівень обґрунтованості авторських положень.

Системний підхід проявляється у структурі дисертаційної роботи, яка узгоджується з її метою та спрямована на послідовне вирішення поставлених завдань із урахуванням їхнього логічного взаємозв'язку. Кожне з дослідницьких завдань спрямоване на отримання науково обґрунтованих результатів. Достовірність і обґрунтованість висновків дисертаційного дослідження підтверджуються теоретичними та практичними напрацюваннями, поданими в роботі, а також сформульованими пропозиціями, які логічно та послідовно викладені у її змісті.

У першому розділі «Теоретико-методологічні засади соціальної відповідальності бізнесу в умовах сучасних трансформацій» уточнено категоріальний апарат дослідження та розмежовано зміст понять «соціальна відповідальність бізнесу», «відповідальна ділова поведінка» і «сталий розвиток» (с. 37–53); узагальнено результати міжнародних досліджень мотивації соціально відповідальної поведінки бізнесу (с. 53–67) та впливу відповідальних практик на діяльність підприємств МСБ (с. 67–77); систематизовано особливості трансформації соціально відповідальної поведінки вітчизняного бізнесу під час війни за даними вітчизняних досліджень (с. 77–86).

У другому розділі «Середовище та особливості соціально відповідальної поведінки вітчизняного бізнесу в умовах війни» здійснено діагностику середовища формування соціально відповідальної поведінки бізнесу на основі інструментарію оцінювання якості національних еліт (Elite Quality Index, EQx) (с. 91–127); визначено передумови та проблеми формування соціально

відповідальної поведінки підприємств МСБ на основі узагальнення результатів соціологічних опитувань (с. 127–153); на основі глибинних напівструктурованих інтерв'ю (2023–2024 рр.) та фокус-групового обговорення (2025 р.) з керівниками й власниками підприємств МСБ визначено особливості мотивації та проявів їх соціально відповідальної поведінки в умовах невизначеності (с. 153–169).

У третьому розділі «Формування відповідальності вітчизняного бізнесу в умовах трансформації соціально-економічних систем, війни та післявоєнної відбудови» сформовано парадигму системної відповідальності національної соціально-економічної системи та концепцію соціальної відповідальності бізнесу (с. 174–202); обґрунтовано теоретико-методологічні засади формування культури доброчесності підприємств МСБ (с. 202–213); розроблено науково-методичні положення щодо формування морального лідерства та лідерства служіння (с. 213–234); удосконалено інформаційно-методичне забезпечення розвитку соціальної відповідальності та культури доброчесності (с. 234–249); запропоновано теоретико-методологічний підхід до формування реабілітаційно-інтеграційного сегменту екосистеми соціальних інновацій в Україні (с. 249–290).

Достовірність результатів підтверджується коректним застосуванням комплексу загальнонаукових і спеціальних методів: системного підходу, аналізу і синтезу, контент-аналізу, економіко-статистичних методів (кореляційного аналізу, групування, порівняння), методу вторинного аналізу соціологічної інформації, якісних методів соціологічних досліджень (глибинного інтерв'ю, фокус-групового обговорення) та методу експертних оцінок.

Таким чином, аналіз дисертаційної роботи Бела О.О. підтверджує, що поставлені завдання були загалом виконані, мета дослідження досягнута, що робить дисертацію завершеною науковою кваліфікаційною працею.

Новизна наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертаційній роботі

Вперше розроблено науково-методичний підхід до діагностики середовища формування соціально відповідальної поведінки підприємств з використанням інструментарію оцінювання якості національних еліт (EQx), що дозволяє ідентифікувати критичні значення ключових складових індексу для України та своєчасно виявляти загрози для розвитку соціальної відповідальності й конкурентоспроможності вітчизняного бізнесу (с. 91–127).

Удосконалено понятійно-категоріальний апарат теорії соціальної відповідальності бізнесу шляхом розмежування змісту понять «соціальна відповідальність бізнесу» та «відповідальна ділова поведінка» і формування матриці їх контекстного застосування (с. 37–53); розроблено кризово-адаптаційну модель формування соціально відповідального бізнесу, яка поєднує соціокультурні детермінанти, внутрішню мотивацію керівників, моральне лідерство, довіру, якість управління та адаптивну спроможність підприємства до функціонування в умовах війни, полісистемної кризи й

тривалої невизначеності (с. 153–174); сформовано теоретико-методологічні положення парадигми системної відповідальності національної соціально-економічної системи, яка поєднує соціокультурний ціннісно-цільовий фундамент, європейський досвід соціальної та солідарної економіки і пріоритети повоєнної відбудови (с. 174–202); обґрунтовано концепцію соціальної відповідальності бізнесу, яка передбачає інтеграцію відповідальної поведінки у стратегію, бізнес-модель, систему управління та організаційну культуру підприємства (с. 174–202); розроблено теоретико-методологічні засади формування культури доброчесності підприємств малого та середнього бізнесу, які враховують специфіку впровадження комплаєнс-системи в цьому секторі (с. 202–213); запропоновано теоретико-методологічний підхід до формування екосистеми соціальних інновацій у реабілітаційно-інтеграційному сегменті з класифікатором моделей професійно-реабілітаційної інтеграції вразливих груп населення (с. 249–290).

Набули подальшого розвитку науково-методичні положення щодо формування морального лідерства керівників з урахуванням соціокультурних особливостей та інтеграції в систему стратегічного управління підприємством (с. 213–234), а також інформаційно-методичне забезпечення розвитку соціальної відповідальності, яке поєднує систематизовану нормативну базу, сучасні європейські вимоги та інформаційну карту ключових інституцій відповідального бізнесу (с. 234–249).

Загалом сформульовані наукові положення є обґрунтованими, логічно взаємопов'язаними і відповідають ознакам наукової новизни.

Теоретична цінність і практична значущість результатів дослідження

Теоретичне значення результатів дисертації полягає у розвитку концептуальних засад соціальної відповідальності бізнесу в умовах війни та післявоєнної відбудови, зокрема в обґрунтуванні парадигми системної відповідальності та концепції інтеграції соціальної відповідальності у бізнес-модель підприємства, а також в уточненні категоріального апарату відповідної предметної області (категорій «соціальна відповідальність бізнесу», «відповідальна поведінка бізнесу», «культура доброчесності підприємства»). Використання інструментарію оцінювання якості національних еліт (EQx) як маркера інституційного середовища формування соціальної відповідальності бізнесу є оригінальним міждисциплінарним підходом, що розширює методичний апарат регулювання розвитку соціально-економічних систем з визначенням впливу певних змін інституційного середовища на потенційну конкурентоспроможність та відповідальну поведінку бізнесу.

Практична значущість дослідження підтверджується використанням його результатів у діяльності ТОВ «Калібрувальна лабораторія «Метрологія» (довідка № 1121-25 від 21.11.2025 р.), ТОВ «НБК «Технології Підйому» (акт № 54/25-01 від 23.12.2025 р.), «ФОП Адамян» (акт № 89/25-02 від 25.12.2025 р.), Харківського міського центру комплексної реабілітації осіб з інвалідністю «Промінь» (акт № 213/26-01 від 15.01.2026 р.) та «ФОП Суменко Т. Ю.» (довідка № 12/26 від 19.01.2026 р.). Теоретичні та практичні розробки

використовуються в навчальному процесі Українського державного університету залізничного транспорту при викладанні дисциплін «Основи бізнесу», «Державне управління економікою», «Управління бізнес-проектами», «Організаційна культура підприємств», «Бізнес-етика», «Соціальне підприємництво» (акт впровадження від 27.01.2026 р.).

Повнота викладення основних результатів в опублікованих працях

Основні положення та результати дисертаційної роботи відображено у 24 наукових працях, серед яких 12 статей у наукових фахових виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз даних, та 12 тез доповідей на науково-практичних конференціях. Загальний обсяг наукових праць складає 15,43 друк. арк., з них особисто автору належить 11,56 друк. арк. Результати дослідження апробовано на 10 міжнародних, 1 конференції з міжнародною участю та 1 всеукраїнській науково-практичній конференції. З 11 праць, опублікованих у співавторстві, у дисертації використано лише ті положення, які є результатом особистої роботи здобувача, що засвідчено відповідними позначками особистого внеску в списку публікацій.

Кількість, обсяг і зміст опублікованих праць відповідають вимогам пунктів 8–9 Порядку присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 44 від 12 січня 2022 р.

Відповідність дисертації встановленим вимогам

Дисертація складається з анотації (українською та англійською мовами), вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та 8 додатків. Загальний обсяг роботи становить 409 сторінок, у т. ч. основний текст – 252 сторінки. Матеріали дисертації проілюстровано 21 рисунком, 45 таблицями, список використаних джерел налічує 336 найменувань. Обсяг та оформлення роботи в цілому відповідають вимогам Наказу МОН України від 12 січня 2017 р. № 40 «Про затвердження Вимог до оформлення дисертації» зі змінами від 31 травня 2019 р. Мета дослідження відповідає темі дисертації, а сформульовані завдання логічно узгоджені з метою та забезпечують її досягнення.

Дискусійні положення та зауваження щодо змісту дисертації

Загалом високо оцінюючи дисертаційну роботу Бела О. О., у порядку наукової дискусії вважаю за необхідне висловити такі зауваження та рекомендації щодо подальшого розвитку окремих положень роботи.

1. Спостерігається часткове змістовне перетинання між підрозділом 1.4 (огляд вітчизняних досліджень трансформації соціально відповідальної поведінки бізнесу під час війни, с. 77–86) та підрозділами 2.2–2.3 (емпіричне дослідження цих самих процесів на рівні підприємств МСБ, с. 127–169): обидва блоки описують подібні прояви (збереження зайнятості, підтримку обороноздатності, адаптацію до кризи). Перехресні посилання між розділами полегшили б сприйняття матеріалу дослідження.

2. Таблиця 2.3 (с.101-103), яка містить детальний опис методики формування та розрахунку міжнародних індексів, значно відтворює методичні

положення, доступні у відкритих офіційних та методичних джерелах. З метою оптимізації основного тексту дисертації доцільно було б залишити в таблиці лише ті положення, які безпосередньо використовуються автором у власному дослідженні, а розгорнутий опис методик розрахунку відповідних індексів перенести до додатків.

3. Кореляційні розрахунки на сторінках 104-107 підтверджують тісний статистичний зв'язок між EQx, конкурентоспроможністю, соціальним прогресом і сприйняттям корупції. Водночас висновки щодо впливу якості еліт доцільно доповнити перевіркою статистичної значущості, довірчими інтервалами, коефіцієнтом детермінації, ранговою кореляцією та аналізом чутливості до викидів. Панельні або регресійні розрахунки дали б змогу обережніше розмежувати зв'язок і причинний вплив.

4. Окремі фрагменти історико-філософського характеру у підрозділі 1.1, розгорнуте висвітлення окремих теоретичних положень В. Франкла у підрозділі 2.3, а також деталізовані описи окремих установ і проєктів у підрозділі 3.5 могли б бути скорочені без втрати концептуального змісту.

5. Розроблені у підрозділі 3.3 (с. 213-234) науково-методичні положення щодо морального лідерства мають переважно концептуально-методичний характер. Водночас їх практичну цінність можна було б посилити шляхом розроблення кількісного інструментарію діагностики рівня розвитку морального лідерства на підприємстві — наприклад, відповідної шкали, опитувальника або моделі організаційної зрілості. Такий інструментарій дозволив би здійснювати порівняльне оцінювання та моніторинг результативності запропонованої стратегії культивування морального лідерства. Доцільно рекомендувати автору врахувати цей напрям у подальших наукових дослідженнях.

6. Підрозділ 3.5 (с. 249-290) є найбільшим за обсягом структурним елементом третього розділу дисертації (близько 41 сторінки). Вважаю, що його виклад можна було б оптимізувати шляхом скорочення окремих загальнотеоретичних положень, зокрема щодо розмежування понять та екосистем соціального підприємництва і соціальних інновацій, а також перенесення частини деталізованої інформації про окремі проєкти та установи до додатків. Це дозволило б більш концентровано представити авторський підхід до формування реабілітаційно-інтеграційного сегменту екосистеми соціальних інновацій.

Висловлені зауваження мають здебільшого дискусійний і рекомендаційний характер, не стосуються принципових наукових положень дисертації, не знижують її наукової та практичної цінності та не впливають на загальну позитивну оцінку роботи.

Академічна доброчесність

Дисертація є самостійним науковим дослідженням, у якому відображено власні ідеї та результати авторки. Особистий внесок здобувача до праць, опублікованих у співавторстві, чітко визначено у списку публікацій. Аналіз

тексту дисертації та наукових публікацій Бела О. О. не дає підстав для констатації порушень академічної доброчесності.

Загальний висновок

Дисертаційна робота Бела Олександра Олександровича на тему «Розвиток соціальної відповідальності вітчизняного бізнесу в умовах трансформації соціально-економічних систем, війни та післявоєнної відбудови», подана на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі знань 05 – Соціальні та поведінкові науки за спеціальністю 051 «Економіка», є завершеною самостійною науковою працею, яка містить нові науково обґрунтовані результати, що розв'язують актуальне науково-прикладне завдання розвитку теоретико-методологічних засад і практичних рекомендацій щодо соціальної відповідальності вітчизняного бізнесу в умовах війни та післявоєнної відбудови.

Наукові положення, висновки та рекомендації дисертації є достатньо обґрунтованими, характеризуються науковою новизною та мають теоретичне і практичне значення. Висловлені зауваження мають дискусійний характер і не знижують загальної позитивної оцінки роботи.

За актуальністю, рівнем наукової новизни, теоретичною і практичною значущістю та повнотою апробації результатів дисертаційна робота Бела О. О. відповідає вимогам пунктів 6–9 «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 44 від 12 січня 2022 р., а її автор – Бела Олександр Олександрович – заслуговує на присудження йому наукового ступеня доктора філософії в галузі знань 05 – Соціальні та поведінкові науки за спеціальністю 051 «Економіка».

Рецензент:

професор кафедри «Економіка
та управління виробничим
і комерційним бізнесом»
Українського державного університету
залізничного транспорту
Міністерства освіти і науки України,
д.е.н., професор

Наталія КАЛИЧЕВА

Особистий підпис *Наталії КАЛИЧЕВОЇ*
засвідчую 29.07.2026 р.
Завідуючий канцелярією *Володимир ЧЕРНІШОВИЧ*
УкрДУЗТ *Рівненська обласна адміністрація*